

„Habent sua fata libelli” – tartja a klasszikus mondás, és ez alighanem nemcsak a könyvekre, hanem az MTA doktori disszertációkra is vonatkoztatható. Ugyanis pontosan két évvel ezelőtt zártam le a disszertáció kéziratát, vagyis volt időm azóta a kutatás folytatására, kiegészítésére, a kézirat sokszori újraolvasására és pontosítására is. Találtam azóta például Prohászkanak újabb, általam korábban nem dokumentált közszereplését, de volt, hogy tévedésemet kellett korrigálnom, vagy néhány esetben egy közszereplés időpontját, helyszínét pontosítanom, egyes értékeléseket újrafogalmaznom. Természetesen bírálóim a 2024-es disszertáció-szöveget elemezték, így válaszaimat is arra vonatkozóan fogalmaztam meg, csupán jelezni akartam, hogy a potenciális bírálatok egy részére való felkészülésre, a kézirat „csiszolására” rendelkezésemre álló időt igyekeztem kihasználni.

A pozitív, elismerő szavakért és méltatásokért legalább annyira hálás vagyok opponenseimnek, mint a disszertációra fordított idejükért és energiájukért. Tudom, egy majd 900 oldalas disszertáció áttekintése és értékelése embert próbáló feladat. A pozitív méltatásokra a köszönetnyilvánítást épp csak meghaladó mértékben térek ki, inkább a kritikai észrevételekre koncentrálok.

Különös öröm számomra, hogy mindhárom opponensem elfogadta és üdvözölte azt az alapvető módszertani kiindulópontomat, miszerint Prohászka Ottokárt közszereplő értelmiséginek, „public intellectual”-nak tekintetem. Bevallom, előzetesen ezt a módszertani alapvetést éreztem a Prohászka-életrajzom egyik leginkább újszerű, következésképp vitatható pontjának, ezért is írtam az ilyenkor szokásos, „bevezetés”-jellegű szövegeknél alaposabb, magyarázkodó, a módszertant alaposan körüljárni hivatott fejezeteket. Köszönöm Balogh Margitnak azt a megfogalmazását, miszerint disszertációm módszertani eredményeként lehetővé vált Prohászka közéleti szerepvállalásának „ne csak kiragadott idézetek, hanem teljes nyilvános működésének feltárható mintázatai alapján” való értelmezése „a korábbi impresszionisztikus vagy kiragadott idézetekre épülő értékelések” helyett. Püski Levente megfogalmazta egyik legnagyobb dilemmámat, miszerint érdemes-e ilyen alapossággal, a teljességre, aprólékos részletek bemutatására is törekedve megírni egy történelmi személyiség egykori nyilvános szerepléseit. Valóban fennáll a veszély, hogy ezáltal kétségtelenül kevésbé érdekes elemek is megőrkítésre kerülnek, az életrajz óhatatlanul terjengőssé vagy akár unalmassá, az aprólékos dokumentálás vágya folytán pedig érdektelenné is válhat. Egyrészt igyekeztem a közszerepléseket megfelelően, jelentőségüknek megfelelően súlyozni, a kevésbé fontosakat éppen csak említeni, a nagyobb hatásúakat pedig részletesebben elemezni és a kor kontextusába illeszteni. Másrészt pedig nem szabad szem előtt téveszteni, hogy Prohászka mennyire megosztó hatású személyiség volt, vagyis egyes apologetikus megközelítésekben – hol jogosan, hol alaptalanul – gyakran felmerül az a szempont, hogy a püspök kritikusai nem merítenek elég mélyen az életműből, önkényesen válogatnak stb. Ezt a potenciális kritikát szerettem volna a teljességre törekvés igényével előre elhárítani, továbbá valóban annyira „teljes” képet alkotni a nagy hatású püspök életművéről, amennyire csak lehet. Örülök továbbá, hogy az V. fejezetbe foglalt adatbázist opponenseim a későbbi kutatások fontos segédleteként említették, ez volt eredeti szándékom is. Az alfejezetek terjedelmi különbségeivel kapcsolatos megjegyzést elfogadom, bár ahol feltűnően rövidek lettek, ott ez az említésre méltó adatok kisebb számával függ össze.

Köszönöm Gárdonyi Máténak is azon észrevételét, miszerint igyekeztem „súlyozni” Prohászka közszerepléseit. Ez valóban nem egyszerű módszertani feladat volt. Nem éreztem volna helyénvalónak a pusztán kronologikus felsorolást és ismertetést, az eredmény amennyire terjedelmes, annyira unalmas lett volna. (Jóllehet, nem tagadom, hogy meglegéssel tölt el, amikor a disszertáció említett adattár-fejezetének terjedelmét látom, mert önmagában is igazolja az életmű monumentalitását.) A „súlyozáskor” komoly segítséget nyújtott, hogy

Prohászka maga is kiemelten fontosnak tartott bizonyos rendkívüli, illetve rendszeresen visszatérő közszereplési lehetőségeket. Például a majdnem évi rendszerességgű országos katolikus nagygyűléseket, melyeket maga is úgy tekintett, mint a keresztény magyar társadalom demonstrációit, ahol ő tehet eleget a tömegek útmutatás iránti igényének. A kiemelten fontos közszereplések, mint csomópontok mellett könnyebb volt számba venni a kisebb publicitású lapokban megjelent cikkeit, a helyi egyesületek rendezvényein tartott protokolláris megnyitókat stb. Ilyen, közszerepléseket szervező csomópontok pedig minden évben voltak, amelyeket alighanem maga Prohászka is így tekintett.

A forrásbázis kapcsán Püski Leventének igaza van abban, hogy „a digitális forráskiadás előnyeinek kihasználása nélkül” ilyen alapos forrásfeltárást nem lehetett volna végezni. A kereshető digitális másolatok az utóbbi években megkönnyítették az anyaggyűjtést (ebből a szempontból kész szerencse, hogy elemzésem tárgya ritka, egyedi nevet viselt), és ennek az új típusú forrásfeltárásnak a módszereit menet közben kellett elsajátítanom. Hozzáteszem ugyanakkor, hogy jelentős sajtóadatbázist dolgoztam fel hagyományos módon, lapoztam, olvastam és céduláztam végig, már csak azért is, mert fontos lapok kutatásom idején nem voltak elektronikusan elérhetők, illetve még most sem azok. (Például a püspök közszerepléseit lelkesen dokumentáló, szöcsövének számító *Fejérmegyei Napló*, vagy a *Fejérmegyei Hírlap*, az *Új Lap*, és a sor hosszan folytatható.) Csak kutatástörténeti érdekességgként jegyzem meg az (alighanem a 2010-es évek második felében történészkedő kollégáim számára nem ismeretlen, egyszerre kellemes és bosszantó, ma már viccesnek tűnő) élményt, hogy milyen volt kicédulázni az OSZK Hírlaptárában őrzött egyetlen mikrofilmtekercset, ami nem sokkal később az otthoni laptopomon digitálisan kutatható formában is elérhetővé vált. Püski Levente egy további, kapcsolódó megjegyzésére: az MTI-sajtóadatbázist használtam, csak ott hivatkoztam külön, ahol más sajtócikk nem, vagy nem elég részletes formában foglalkozott valamely beszéddel vagy eseménnyel, gyakran az MTI híradásai ugyanis a lapok hasábjain is megjelentek. Szintén Püski Levente jegyezte meg, hogy a személyek és a pártok, mozgalmak ismertetését összefoglaló mellékletek feleslegesen növelik a terjedelmet, kivéve, ha munkámat kiadásra szánom. Nos, épp ilyen irányú terveim miatt került be a disszertáció végére, reményeim szerint a kötötté formált szöveg későbbi olvasóim számára segítséget tudok adni a ma már kevésbé ismert egykori politikusokról, szervezetekről szóló szócikkekkel. (Sőt, még egy képmellékletet is tervezek, ami a disszertációhoz valóban nem lett volna indokolt.)

A források kapcsán Balogh Margit megjegyzésére: a radikális jobboldali mozgalmak megismerését segítő, BFL-ben található periratokat kisebb részben magam is kutattam, nagyobb merítést nem tett szükségessé az a tény, hogy Zinner Tibor Ebredő Magyarok Egyesületéről szóló kismonográfiája, illetve más tanulmányok bőségesen használták és idézték a szempontomból is fontos dokumentumokat, azokra támaszkodtam és hivatkoztam.

Köszönöm a bibliográfiai apparátus bőségére vonatkozó elismeréseket is, a Horthy-korszak könyvtárnyi irodalmában nagyon sok helyen bukkan fel Prohászka, vagy valamely hozzá is kapcsolódó esemény említése, így valóban sokmindent érdemes volt elolvasni és újraolvasni. Sajtó alá rendezés előtt ezt is igyekszem átfésülni, és – válaszolva Püski Levente észrevételére – az újabb és frissebb szemléletű szakirodalomra hivatkozni; továbbá az elmúlt 2–3 évben publikált szakirodalom eredményeit is beemelni.

Balogh Margit és Gárdonyi Máté is hangsúlyosan tette szavá, hogy a tematikus fejezetek közül hiányzik a prohászka életműben kétségtelenül központi helyet elfoglaló keresztényszociális gondolat, mint önálló fejezett. A disszertáció több pontján igyekeztem jelezni, hogy ennek fontosságával, sőt, központi jelentőségével tisztában vagyok, a vonatkozó közszerepléseknél a szociális elköteleződés markáns megnyilatkozásait igyekeztem megfelelő súlyozással regisztrálni. A tematikus fejezetek szerkesztésekor komoly dilemmát jelentett, hogy próbáljam-e önállóan összegezni Prohászka hangsúlyos szociális programját, de végül pont azért tekintettem el ettől, mert annyira mélyen összefügg minden mással, hogy lehetetlen lett

volna a dolgokat szétválasztani. A szegényekkel, elesettekkel való szolidaritás, a társadalmi igazságtalanságok mérséklése, az erős középosztály megteremtésének igénye szorosan kapcsolódott a zsidókérdéshez, a földkérdéshez, a politikai intézményrendszerhez, a modernizációhoz, a kultúrpolitikához, a társadalmi (ön)szerveződéshez – tényleg tulajdonképp mindenhez, amihez Prohászka hozzá tudott és akart szólni. Épp ezért nem egységes áttekintés keretében, hanem az egyes témakörök kapcsán hívtam fel erre a figyelmet, a kronologikus részben is részletesebben bemutatva, amikor a püspök ilyen tartalmú beszédet tartott, például a Keresztény Nők Szövetségében, a Szociális Missziótársulatban, a Magyar Egyesület a Leánykereskedelem Ellen rendezvényein stb. A keresztényszocialista felfogásához, és annak bizonyos tartalmi átrendeződéséhez kapcsolódó szövegrészt beillesztettem a III.2. végére (186–188. old.), nem tartottam indokoltnak e szövegrész „önállósítását”, a fejezeten belül önálló alfejezetté viszont könnyen átalakítható, és így talán megkaphatja a jelentőségének megfelelő súlyozást. (Jelen formájában a *Prohászka és a további eszméáramlatok* című alfejezetben valóban méltatlan a tényleges jelentőségéhez képest.)

A tartalmi megjegyzésekre térve az opponensi véleményekben több alkalommal megfogalmazódott, hogy bemutatásomban Prohászka egyfajta „egyensúlyozóként” tűnik fel, például amikor úgy képviselte a jobboldali radikalizmus alapelveit, hogy közben óvott például az erőszaktól, s ebben nemcsak aktuálpolitikai, taktikai szempontok, hanem az is szerepet játszott, hogy a püspök mélyen hívő katolikus, illetve főpásztor is volt. Ez utóbbi fontosságával magam is egyetértek, többször is igyekeztem utalni arra, hogy bár Prohászka konkrét ügyek kapcsán hangoztatott eltérő álláspontokat, a katolikus egyház társadalmi tanításához való ragaszkodása következetes elvi alapnak tekinthető. Elfogadom, egyes konkrétumok következetlensége mellett hangsúlyozni kell az alapvető elméleti következetességet, vagyis a katolikus teológus és főpap mindenkor kimutatható pozícióját. Ezzel kapcsolatosan Balogh Margit említi a magánreflexiók és a nyilvánosan képviselt álláspontok közötti különbség kérdését, és úgy véli, előbbieket „leértékelése” nyomán mintegy megfosztom az olvasót attól, hogy a püspök belső vívódásaiba is betekintést nyerjen. Mint opponensem fogalmaz, „túlságosan egysíkú, hidegen kalkuláló politikai stratégia” képe rajzolódhat ki. Természetesen nem ez volt a szándékom, hiszen magam is minden olyan esetben igyekeztem kitérni a magánfeljegyzések (naplókban és magánlevelekben rögzített álláspontok), illetve a nyilvános megszólalások közötti különbségek közötti feszültségekre, ahol ez dokumentálható és megfogalmazható volt. Nem akarom ezt a kérdést pusztán annyival megválaszolni, hogy vállalt feladatomra, vagyis elsődlegesen a közszereplések dokumentálására hivatkozom, vagyis Prohászka cikkének kortárs olvasója, beszédének kortárs hallgatója csak a nyilvános véleményről értesült, a magában tusakodó püspök dilemmáiról nem. Elismerem, hogy nem egyszerűen „kettős beszédmódról”, „politikai taktikáról”, hanem belső vívódások, a katolikus hitből fakadó meggyőződés és az aktuálpolitika olykor Prohászka számára is nehezen feldolgozható konfliktusáról van szó – a vonatkozó szövegrészek ilyen értelmű és árnyalású kiegészítését, vagy az összegző fejezetben való alaposabb kifejtését indokoltnak tartom. Megjegyzem ugyanakkor, hogy a naplók és levelek privát feljegyzéseiből nem minden esetben „jön ki” jobban az egykori közszereplő: Prohászka megfogalmazásai sokszor nemcsak őszintébbek, hanem érdekesebbek, radikálisabbak, olykor kevésbé szalonképesek is, mint a nyilvánosan képviselt álláspont, például a zsidókérdésben, a parlamentarizmus megítélésében, kortársairól alkotott véleményében.

Hasonló felvetéssel élt Gárdonyi Máté is, aki – fogadja ezért külön köszönetem – felhívta a figyelmet a katolikus főpap és a közszereplő értelmiségi pozíciói közötti potenciális konfliktushelyzetre, a kettő között Prohászka által tudatosan elmosott „fluid” határookra. Magam is így gondolom, hozzátevé, hogy a dilemma megértéséhez közelebb visz, ha úgy tekintjük, hogy a püspök közszerepléseit missziós eszközökként és fórumokként, a politikai életben való állásfoglalást pedig az evangélium hirdetése színtereiként is kezelte. Lelkipásztori és missziós

kötelességgént értelmezte a földreform, a keresztény középosztály, a katolikus szellemiségű értelmiség, színház, sajtó és irodalom térnyerése, vagy éppen ilyen társadalmi szervezetek létrehozása iránt való felszólalásait. (Szellemesnek és találónak gondolom a Prohászka publicisztikáját 1934-ben méltató Katona Jenő által idézett, Wilhelm Kettelertől származó mondást, miszerint Szent Pál apostol a 19–20. században bizonyára újságíróként dolgozott volna.)

Mindhárom opponensem kitért Prohászka politikai arcélével, eszmerendszerével kapcsolatos szövegrészekre, különösen ami a püspök és a jobboldali radikalizmus kapcsolatait, illetve a Horthy-rendszerben elfoglalt pozícióit illeti. A „hungarizmus” jelszót ő használta először, és 1918 nyarán markáns jobboldali, antiszemita ideológiát értett alatta. Valóban próbáltam a jelenséget Prohászka életében vizsgálni, és ellenállni az arra irányuló csábításnak, hogy „mi lett volna” a véleménye a harmincas években, milyen a viszony Szálasi későbbi hungarizmusához stb. Köszönöm Balogh Margit ide kapcsolódó elismerését, magam is úgy gondolom, hogy Prohászka felfogása, közszereplésekbe foglalt megnyilatkozásai éppen eléggé érdekesek önmagukban is. (Bár magam nem tartom teljesen értelmetlennek a töprengést azon, hogy a húszas évek Prohászkaéja beilleszthető lett volna-e a harmincas évek magyar közéletébe – de a disszertációban szándékosan nem foglalkoztam efféle kontrafaktuális spekulációkkal. Azt azért mintegy kitérőként megemlítem, hogy érdekes és elgondolkodtató: Prohászka hagyatékát útmutatásként emlegették Szálasi hungaristái, és a tőlük elhatárolódó, velük szembeforduló mérsékeltbb keresztény politikai irányzatok egyaránt.)

Roger Griffin „clerical fascism” elméletét is szóba hozta Balogh Margit, melyet Prohászka ideológiai pozicionálásának segédleteként használtam. Opponensem is elismerte, hogy nem akartam „egy az egyben” Prohászka-t ebbe a típusba sorolni, és a jelenség magyar leírására sem a tükröfordítást, hanem valami olyasmi körülírást tartottam indokoltnak, mint például a „keresztény fajvédelem”. Fontos, hogy Griffin maga is hangsúlyozta, hogy nem lehet teljes rezsimekre, országokra alkalmazni, leginkább a valamely szélsőjobboldali mozgalommal együttműködő egyházi személyek leírására tartotta megfelelőnek a szókapcsolatot. Griffinnél és az elméletet egyébként nagy számban alkalmazó történészeknél a „clerical fascism” a keresztény szellemiségű radikális jobboldali ideológia, illetve a közéletben megvalósított gyakorlat egyidejű jelenlétét öntötte formába – márpedig ilyen szempontból Prohászka közszereplései ennek a kettősségnek pontosan megfeleltek. Elfogadom ugyanakkor Balogh Margit kritikáját, amikor szavát tette, hogy megfogalmazásom talán leegyszerűsítő hatású Prohászka ideológiai besorolásakor, „a hazai katolikus-konzervatív tradíció egyedi sajátosságait” részletesebben kibontó magyarázat, valamint az egyházas magyar fajvédelem és a fasizmus precízebb, körültekintőbb elhatárolása indokolt. Püski Levente kritikája is jogos: bár sokat írtam Prohászka kapcsán a keresztény-nemzeti ideológia mérsékelt és radikális változatairól és kapcsolódási pontjaikról, elfogadom, hogy „a fajvédő eszme és a bethlenista konzervatív ideológia egymáshoz való viszonyáról” érdemes az olvasót részletesebb háttér-ismeretekhez is juttatni a témával foglalkozó szakirodalom alapján.

Köszönöm opponenseimnek, hogy a Prohászka jobboldali radikalizmusa szempontjából leginkább érzékenynek számító antiszemitizmus-kérdés kapcsán méltányolták a publicisztikai igényességet nagyon is meghaladni akaró, forrásközpontú szemléletemet és a levont következtetéseim megalapozottságát. Valóban fontosnak tartom, hogy a zsidóság kirekesztésével kapcsolatos Prohászka-felfogást a maga teljességében és szakmailag mértéktartó megfogalmazások keretében ismerjük és ismertessük. Higgyék el, ezeknek a szövegrészeknek a megfogalmazásával töltöttem a legtöbb időt, és a források alapján jutottam arra a következtetésre, hogy – Balogh Margit megfogalmazásával – „a zsidóságot érintő radikális retorika a püspök [...] működésének egyik legfontosabb hajtóereje és tartópillére volt”.

Püski Levente vitathatónak tartja, hogy Prohászka valamiféle kiemelkedően jelentős szellemi vezér lett volna az 1920-as évek magyar közéletében, s elismerem, általa idézett mondatom ezt sugallja. („[A] püspököt a keresztény-nemzeti ideológia valamennyi árnyalata [...] iránymutató vezérnek tekintette.”) Ez így valóban félreérthető, de könnyen javítható, ha nem azt mondom, hogy „tekintette”, hanem azt, hogy ekként minősítette vagy említette. Mint magam is kifejttem, Prohászka saját korában többet emlegették, mint ahányan nézeteit valóban ismerték, s az, hogy a jobboldal különböző irányzatai egyaránt mindig csak mély hódolattal, apostolnak kijáró tisztelettel beszéltek róla – valóban nem jelenti, hogy aki így beszélt, az lelkes követője is volt egyben. (Különösen nem a bethleni kormánypolitika számára, bár utolsó éveiben Prohászka nem pusztán udvariasságból méltányolta a Bethlen-kormány intézkedéseit.) Arról is írtam, hogy Prohászka meg is elégedett ezzel a pozícióval, a szellemi, „apostoli” útmutató szerepkörével, s nem igényelte, hogy konkrét útmutatásai párt- vagy kormányprogramok formáját öltse. (Talán az 1920 januári választások során tartott beszédei voltak ilyen jellegűek.) A keresztény-nemzeti gondolat iránti mozgósítása valóban párosult azzal az igénnyel, hogy hallgatóit lelkesíteni, mozgósítani tudja. De – mint Püski Levente is megállapítja – rövid pártelnökségének tapasztalatai is meggyőzhették arról a püspököt, hogy a gyakorlati politizálásban nem érdemes szerepet vállalnia. (Jó érzékkel utasította el 1920 elején több alkalommal, hogy miniszteri vagy miniszterelnöki megbízatást vállaljon. Ezt megerősíthette Vass József kalocsai nagyprépost ellenkező előjelű példája, aki sokkal kevésbé közszereplő értelmiségiként, vagy valamiféle „ideológusként” lett a keresztény megalapozottságú társadalompolitika képviselője, hanem sikeresen lépett a gyakorlati politizálás útjára.)

Ami Prohászka utolsó, kéziratban maradt, *Zsidó testvéreimhez* című szövegét illeti, a disszertációban igyekeztem kifejteni, hogy ez a szöveg valóban „kilóg” a püspök közszerepléseinek 1919-től következetesen képviselt sorozatából, viszont találgatásoknál messzebbre nem jutunk, ha azon töprengünk, mi lett volna a következő megnyilatkozása, ha nem ragadja el a halál. Mint kifejtettem, ez alapján a szöveg alapján legfeljebb feltételezhetjük, hogy valamiféle fordulatra készült, hiszen – szerintem ez egy fontos és tudható dolog – Prohászka nem fogalmazott meg önkritikát, korábbi felfogásával való szembefordulást ebben az esszéjében, legfeljebb utalásokat egy más, békülékenyebb hozzáállásra. Szintén a szöveg alapján feltételezhető, hogy Prohászka nyitottabb lett volna a vallásos zsidóság irányába, talán a bethleni konszolidációval összefüggésben elképzelhetőnek tartotta volna a vallásos zsidósággal való valamiféle együttműködés szorgalmazását – ennél többre azonban feltételezéseink során aligha juthatunk.

Mindhárom opponensem érintette Prohászka utóéletének disszertációm tartalmával szorosan összefüggő jelenségét. Gárdonyi Máté hozta szóba a „Prohászka-jelenség” szókapcsolatot, mely valóban gyakran megfogalmazódott, különösen az elmúlt 2–3 évtizedben. Köszönöm opponensemnek, hogy méltányolta eredeti szándékomat, miszerint ezúttal nem a vitairódalom oldaláról akartam mindehhez hozzászólni, hanem a történeti források feltárásával és megszólaltatásával. Ugyanakkor felvetése kapcsán kétségtelenül igaz, hogy írás közben is tisztában voltam azzal, munkám bekerülhet a „jelenség” későbbi sorsát befolyásolni képes szakirodalmi tételek közé. Ami a Prohászka-kultuszt illeti: Püski Levente szobrokkal kapcsolatos észrevételére elismerem, hogy az 1930-as évek magyar miniszterelnökei nem nevezhetők kiemelt Prohászka-rajongóknak, inkább más történelmi vagy félig-meddig kortárs személyeket (Tisza Istvánt, Apponyi Albertet stb.) állítottak előtérbe. Ugyanakkor felhívom a figyelmet arra, hogy a Püski Levente által is említett Gömbös Gyula miniszterelnöksége alatt, 1934-ben állították fel Prohászka egész alakos szobrát a budapesti Károlyi-kertben (egy kisebbet ugyanekkor Esztergomban), 1936-ban impozáns márvány síremléket emeltek a tiszteletére, és a kultusznak egyéb megnyilvánulásai is figyelemre méltóak. Különösen a budapesti Prohászka-szobor jelez kultikus emlékezetpolitikai narratívát, vagy legalábbis erre

irányuló határozott igényt, amit alighanem önmagában azzal is igazolhatunk, hogy megemlítjük: mennyire jelentős, szimbolikus és „áthallásos” volt e szobor 1947-ben történt ledöntése. Balogh Margit feltette a kérdést, hogy mely történelmi vagy egyháztörténeti jelentőségű közszereplővel tudnám párhuzamba állítani Prohászka nyilvános szerepléseit, egyéniségét, jelenségét. Fogadja köszönetem, amiért meg is válaszolta saját kérdését, mert nekem is ugyanaz a két személyiség jutott eszembe, de elismerem, opponensem indoklása frappánsabb, lényegretörőbb. A 20. századi magyar egyháztörténetből nem véletlenül emelkedik ki Prohászka és Mindszenty (közéleti kérdésekben való „harcos” fellépésük, és ehhez kapcsolódó emlékezetük nemcsak kiemelkedő, hanem megosztó is), valamint nagyon is kézenfekvő értekezésem tárgyát Pázmány Péterhez hasonlítani, a saját koruk kihívásaira adott válaszaik összetettsége, az egyházuk és a katolikus közvélemény „ébresztésében” vállalt feladataik hasonló nagyságrendjére tekintettel.

Nem tudok igazán jó választ adni Gárdonyi Máté azon kérdésére, hogy Prohászkanak a protestánsok felé tett gesztusai a „később kibontakozó ökumenikus mozgalom előfutárává avatják-e őt”. Méghozzá azért, mert nyilvános megszólalásaiban a „keresztény egységet” Prohászka nem teológiai, hanem nagyon is közéleti, sőt, aktuálpolitikai keretben értelmezte, nem egységként, hanem (kívánatos) együttműködésként írta le, a folyamatos katolikus–protestáns konfliktusokat pedig a szükséges nemzeti összefogásra potenciális veszélyt hordozó tényezőknek látta és láttatta. A Debrecen és Pannonhalma között húzódó, általa vizionált, mások által sokat emlegetett „szívárványhídon” ő maga sem teológusként közlekedett. Protestantizmussal kapcsolatos magán feljegyzései és egyes nyilvános elszólásai (például az 1921-es frankfurti beszédében) megerősítik, hogy a protestánsok katolikusoktól való különbségei a szemében meghaladták a teológiai alapon való áthidalhatóság határait. 20. század végi, 21. századi értelemben lehet egyes megfogalmazásait az ökumené előfutárának tekinteni, összességében azonban egyetértek opponensemmel: „dogmatikai felsőbbrendűség”, és nem egyenjogúság jellemezte a felfogását a protestánsok vonatkozásában. Mindez nem tompítja annak a saját korában jelentős és kivételes főpapi magatartásnak a fontosságát, hogy a nemzeti egységet a közös keresztény–keresztény együttműködés alapjára kívánta helyezni. Mint említettem, a nyilvános beszédekben a protestantizmus-kritikák inkább vétlen elszólások formáját öltötték, viszont többször részletesen beszélt arról, hogy a középkori katolikus egyház világát tekintette a leginkább ideális állapotnak, amelytől az emberiség eltávolodását hanyatlásként értelmezte, a reformációt pedig e folyamat egyik állomásának, egyfajta „üzemi balesetének”, amelyet a 20. században már teljesen „kijavítani” nem lehet, de azzal együtt élni nemcsak lehetséges, hanem szükséges is. Fontos azonban, hogy Prohászka soha nem csinált „ügyet” abból, hogy az 1919 után újjáépülő magyar állam közjogi méltóságai mely keresztény történelmi egyházhoz tartoztak (Horthy és Bethlen református vallására célzok), számára fontosabb volt a keresztény társadalompolitikához való viszony, mint a felekezeti hovatartozás.

A bevezető fejezetek között ismertetett, őszirózsás forradalmat követő proházkai közszereplések kapcsán Balogh Margit vetette fel a kérdést, hogy mindezt „a polgári demokrácia iránti ideológiai nyitottságként, vagy inkább a kaotikus helyzetben alkalmazott pragmatikus válságkezelésként érdemes[-e] értelmezni”. Meggyőződésem, hogy mind a kettő igaz. A demokratikus köztársaságot Prohászka aligha tartotta a legkívánatosabb politikai rendszernek, de 1918 utolsó hónapjaiban nem is problémának, hanem lehetőségnek tekintette a katolikus társadalmi tanításokból fakadó politikai program megvalósítására. E politikai felfogás azonban mindenkor egységet alkotott az egyháza és az egyház társadalmi pozíciói iránt érzett aggodalommal, a kettő közötti arányok keresésével, s konfliktushelyzet esetén az utóbbi érdekében való fellépést eredményezett. Egyetértek opponensemmel, mint magam is kifejtettem: az elvi pragmatizmust egyre inkább felváltotta a „menteni a menthetőt” stratégiája, a baloldali radikalizmustól való (jogos) félelem indította arra, hogy – kihasználva népszerűségét – megpróbálja fékezni az elszabaduló egyházellenes indulatokat. Balogh Margit konklúziójával

egyetértek: 1919 márciusára olyan helyzet alakult ki, hogy nem annyira a szemben álló felek bizalmát, mint inkább bizalmatlanságát sikerült személyével kapcsolatosan kialakítania.

Köszönöm, hogy opponenseim kisebb pontatlanságokra is felhívták a figyelmem, például a KNEP irányzatai 1922-es önállósulásának pontos datálása, a főrendiház helyesírása stb. kapcsán. A Magyar Királyság Pártja kapcsán is jelzi opponensem, hogy abban „egyetlen, akkoriban neves legitimista politikus sem vállalt szerepet”, és ebben teljesen igaza van. (Sőt feltűnő, hogy a Bethlen-kormányban később külügyminiszterként szerepet vállaló Bánffy Miklós kifejezetten szembefordult a legitimistákkal.) Nekem úgy tűnik, hogy az 1919–1920-ban nagy energiákkal szervezett, ugyanakkor inkább epizód-jellegű Magyar Királyság Pártja elsősorban monarchista (vagy mint nevében szerepelt: royalista) párt volt, mely erőteljesen propagálta a királyságot, mint 900 éves történelmi hagyomány által szentesített államformát, viszont teljes bizonytalanságot sugárzott azzal kapcsolatosan, hogy milyen elvek mentén vagy kivel kellene betölteni a trónt. Bár hangoztattak olykor legitimista elkötelezettséget (maga Prohászka is), nem véletlen, hogy a komolyan vehető legitimisták nem tekintették bázisuknak a Magyar Királyság Pártját. (A köztársasági államforma ellensúlyozására szánt formáció már 1920 elején lényegében okafogyottá vált, hiszen a monarchia visszaállítását széles körű politikai és társadalmi konszenzus övezte.) A Magyar Királyság Pártját inkább kiindulópontként, apropóként használtam Prohászka legitimizmussal kapcsolatos nézeteinek bemutatásához.

A kiadásra szánt kötetben ígérem, lapalji lábjegyzetelést fogok használni, magam is jobban szeretem, ha nem kell lapozgatni a hivatkozások figyelemmel kíséréséhez.

Végezetül még egyszer nagyon köszönöm az opponensek rám szánt idejét, fáradozásait, kritikáit, továbbgondolást és a téma további kutatására sarkalló megjegyzéseit, valamint összességében nagyon is támogató, a disszertációm szakmai megalapozottságát kiemelő konklúzióját.

Miskolc, 2026. szeptember 22.

(Fazekas Csaba)